

بررسی جبران خسارت زیست محیطی در نظام حقوقی ایران و ترکیه

چکیده

یکی از حقوق بنیادین افراد، حق استفاده از محیط زیست سالم به عنوان بخش جدایی ناپذیر ملزومات حیات بشری است. لکن، تخریب و نابودی محیط زیست به وسیله اشخاص حقیقی و حقوقی و نیز حوادث طبیعی، بهره گیری کامل از این حق را با دشواری هایی مواجه نموده است. در عصر حاضر، حفاظت از محیط زیست به یک چالش جهانی تبدیل گردیده است تا جایی که سازمان ملل متحد یکی از هفت عوامل امنیت انسانی را امنیت زیست محیطی بر شمرده است. از این رو تعیین شاخص های خسارات زیست محیطی به امر مهمی در نظام حقوقی هر کشور تبدیل گردیده است؛ لذا در نظام حقوقی ایران و ترکیه بحث جبران خسارات مربوط به محیط زیست در قوانین عام و خاص پیش بینی شده است. با وجود شباهت هایی در هر دو نظام حقوقی از جمله در نحوه جبران خسارات، از بسیاری جهات نیز باهم تفاوت دارند. در نظام حقوقی ایران مبنای جبران خسارت با تکیه بر قوانین عام نظریه تقصیر است در حالی که در ترکیه نظریه بدون تقصیر به صراحت در قانون محیط زیست این کشور پیش بینی شده است. بعلاوه، توجه به مقوله اقتصاد سبز به عنوان یک راهکار مناسب توسعه پایدار در ترکیه بیشتر است. شهروندان و سازمان های غیردولتی نیز به عنوان دادخواهان زیست محیطی در ترکیه نقش فعال تری دارند. در این مقاله به روش تحلیلی و توصیفی سعی شده است ضمن بیان کلیاتی همچون بررسی سیاست های تقنینی، به بررسی مبانی مسئولیت مدنی و شیوه های جبران آن در هر دو نظام پرداخته شود. کلیدواژه: تقصیر، مسئولیت بدون تقصیر جبران خسارت، محیط زیست، اقتصاد سبز.

۱. مقدمه

در سال های اخیر، پیشرفت های صنعتی، فناوری و رشد اقتصادی دامنه نابودی محیط زیست را توسعه داده است. بدتر شدن کیفیت محیط زیست، گرم شدن کره زمین و تغییرات آب و هوایی تهدید جدی برای آیندگان است.^۱ در این میان، برخی از اندیشمندان حوزه حقوق محیط زیست، برای مبارزه با این وضعیت بحرانی و حمایت مطلوب تر، پیشنهاد جرم انگاری اکو ساید (بوم زدایی)^۲ را مطرح کردند تا به عنوان «جنایتی علیه صلح» در صلاحیت یک دادگاه کیفری بین المللی قرار گیرد. از این روی، زمان آن شده است که قلمرو حمایت کیفری از هنجارهای حقوق بشر به نسل سوم حقوق بشر توسعه یافته و نقض شدید و گستره حق بر محیط زیست سالم نیز به عنوان یک جنایت بین المللی شناسایی شود.^۳ این در حالی است که یکی از مهم ترین شاخصه هایی که در حال حاضر به شکل گسترده ملاک مقایسه کشورها بوده و در زمینه حفاظت از محیط زیست، سالانه منتشر می گردد «شاخص عملکرد محیط زیست» است. این شاخص مکانیسم قدرتمندی را در جهت بهبود مدیریت، سیاست گذاری، تصمیم گیری و تعیین راهبردهای زیست محیطی فراهم می سازد. شاخص عملکرد محیط زیست متشکل از دو هدف کلان شامل سلامت و پایداری

1. Selin Demir & et al, "Environmental quality and health expenditures efficiency in Türkiye: the role of natural resources", Environmental Science and Pollution Research, Vol.30(2022), p1517. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23187-2>.

^۲. اکوساید به معنای آسیب رساندن به منابع طبیعی گسترده، شدیدی و ماندگار زیست بوم یا عناصر سازنده آن است، به نحوی که بهره مندی مسالمت آمیز از محیط زیست را مختل، ادامه زیست گونه های موجود در آن اکوسیستم ها را با مخاطره همراه می سازد. ضرورت جرم شناختی اکوساید هنگامی مجاز است که امکان استفاده از ضمانت اجرای دی گراز قبلی ضمانت اجرای مدنی، اداری یا سیاسی فراهم نباشد.

^۳. غلامرضا قلی پور و نسرتین مهر، «جنایت اکوساید؛ گذشته، حال و آینده»، پژوهش حقوق کیفری، ش ۳۰ (۱۳۹۹)، ص ۴۶-۴۵.

محیط‌زیست بوم‌ها است.^۴ گسترش آلودگی‌ها و افزایش ورود زیان به محیط‌زیست، موجب ضروری‌تر شدن توجه به خسارات زیست‌محیطی و نحوه جبران آن شده است. خسارات زیست‌محیطی به معنای آسیب‌رساندن به یک مکان و یا یک قلمرو است که با عواقبی مانند آلودگی هوا، خاک و آلودگی هسته‌ای و غیره همراه است.^۵ این قبیل خسارات به خاطر ویژگی‌ها و ماهیتی که دارند؛ نیازمند مبنا و نحوه جبران مناسب خسارات هستند. خسارات مذکور غالباً «غیرقابل جبران»، «دیرپا» و از لحاظ بار اثباتی مشکل هستند.^۶ دو موضوع مهمی که در حقوق ایران بدان توجه لازم نشده است. در مورد اولی، هنوز نص صریحی پیش‌بینی نشده و در مورد دومی نیز برای جبران خسارت همچنان از روش‌های سنتی مانند پرداخت‌های پولی و اعاده به وضع سابق استفاده می‌گردد؛ اما با توجه به ویژگی‌های خسارات زیست‌محیطی، نحوه ارزیابی آن و روش‌های جبران سنتی نارسایی‌هایی دارد. در روند جبران این قبیل خسارات، بسیاری از مفاهیم اساسی همچون «سطح خسارت»، «ماهیت» و «محدوده آن» باید موردتوجه قرار گیرد. خسارت در حوزه حقوق محیط‌زیست مفهوم وسیع‌تری از آسیب به محیط دارد؛ بنابراین می‌توان خسارت محیط‌زیست را به ضرر و زیان به تمام محیطی که انسان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت‌های او در ارتباط با آن است، خواه محیط‌زیست طبیعی باشد یا انسانی تعریف کرد. با این تعریف می‌توان گفت زیانی که در نتیجه فعل یا ترک فعل اشخاص حقوقی و حقیقی و یا در اثر بروز حوادث طبیعی به محیط‌زیست وارد می‌شود، خسارت محیط‌زیست قلمداد می‌شود.

با تأکید بر پیشرفت‌های گوناگون صنعتی و اقتصادی که موجب گسترش آلودگی‌های مختلف و معضلات بی‌شمار زیستی محیطی شده‌اند؛ باید پذیرفت، توجه به روش‌های نوین جبران خسارت امری ضروری است. از اقتصاد سبز می‌توان به‌عنوان یکی از روش‌های نوین یاد نمود. این مقوله نه‌تنها پاسخی به چالش‌های پیشروی جامعه جهانی است؛ بلکه تحقق توسعه پایدار را نیز تسهیل می‌نماید. ازجمله اهداف اقتصاد سبز می‌توان به توجه به انتشار گازهای گلخانه‌ای، حفظ منابع طبیعی، توجه به اهداف انصاف و عدالت اجتماعی اشاره نمود.^۷

در خصوص جبران خسارت زیست‌محیطی آثار پژوهشی زیادی اعم از کتاب و مقالات به رشته تحریر درآمده است که همه این مقالات در سایت‌ها قابل دسترسی است. این مقاله سعی کرده است که نظام حقوقی جبران خسارت بین دو کشور ایران و ترکیه را مطالعه نماید. با بررسی‌های که نویسنده انجام داد معلوم گردید، تاکنون در خصوص جبران خسارات زیست‌محیطی ترکیه کار پژوهشی در قالب مقاله صورت نگرفته است؛ لذا انجام این کار می‌توانست اطلاعات جدیدی در خصوص محیط‌زیست این کشور به مخاطبین ارائه نماید. همچنین ضرورت انجام این تطبیق این بود که مشخص شود از جهات مختلف زیست‌محیطی اعم از سیاست تقنینی، مبانی زیست‌محیطی، خواهان‌های اقامه دعوا و روش‌های جبران خسارات چه تفاوت و شباهت‌هایی در نظام حقوقی این دو کشور وجود دارد. بررسی‌ها نشان داد که ترکیه از مقررات زیست‌محیطی محکم و قاطع‌تری در خصوص مبانی و نحوه جبران خسارت بهره می‌برد و می‌شود به‌عنوان الگو از مقررات این کشور استفاده نموده و خلأها و کاستی‌های حقوق ایران را پوشش داد.

۴. ایران غازی و اعظم ملایی، ناپایداری زیست محیطی در خاورمیانه و چالش‌های سیاست‌گذاری مدیریتی و فرهنگی: مطالعه مقایسه‌ای با ایران، ترکیه و عربستان، «فصلنامه علوم سیاسی»، ش ۳۹۷ (۱۳۹۵)، ص ۱۲۳.

۵. Yalda Khalatbari & Abbas Poorhashemi, "Environmental Damage: Challenges and opportunities in International Environmental Law", CIFILE Journal of International, Vol.1(2019), p:21. DOI: 10.30489/CIFJ.2019.93906.

۶. محمد جعفری مجد و همکاران، «روش‌های جبران خسارات زیست‌محیطی بر مبنای اصول اخلاقی محیط زیست: در نظام حقوقی ایران»، پژوهش‌های اخلاقی، ش ۱ (۱۳۹۶)، ص ۷۳.

۷. محمدحسن رضائی قوام آبادی، «اقتصادسبز: گامی به سوی تحقق توسعه پایدار در حقوق بین‌الملل محیط زیست»، دانشنامه حقوق اقتصادی، ش ۶ (۱۳۹۳)، ص ۱۱۷-۱۱۹.

بنابراین، در مقاله حاضر مهم‌ترین پرسش‌هایی که مطرح می‌شود این است که اولاً سیاست تقنینی و کیفری دو نظام حقوقی ایران و ترکیه در زمینه محیط‌زیست و جبران خسارت چگونه است؟ ثانیاً، مبانی نظری مسئولیت زیست‌محیطی در هر کشور کدام است؟ و چه شرایطی را برای جبران خسارت و شیوه دادخواهی پیش‌بینی نموده‌اند؟

۲. سیاست تقنینی

جرائم زیست‌محیطی، از مهم‌ترین جرائمی هستند که ناقض حق بنیادین بشری، حق بر محیط‌زیست سالم است که امروزه با پیشرفت علوم و فنون فناوری، شاهد افزایش این جرائم هستیم؛ بنابراین، سیاست تقنینی در حمایت از این حق بنیادین بشری، بایستی پاسخی مناسب در قبال این دسته جرائم بدهد که در ذیل به بررسی آن پرداخته خواهد شد.

۲-۱. ضمانت اجرای حقوقی

در ایران، در قالب مقررات و برنامه‌های پنج‌ساله، کوشش‌هایی در راستای حفاظت از محیط‌زیست و کاهش آلودگی‌ها صورت پذیرفته است. طبق اصل ۵۰ قانون اساسی، حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعدی باید در آن زندگی روبه رشدی داشته باشند وظیفه عمومی محسوب شده، هرگونه فعالیت اقتصادی و غیراقتصادی، اگر با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است؛ بنابراین، قوانین متعدد و فراوان (هرچند به‌طور پراکنده) در مورد محافظت از محیط‌زیست تصویب شده است که در آن تلاش شده است تمام ابعاد محیط‌زیست مدنظر قرار گیرد. قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶، آخرین اراده قانون‌گذار در این عرصه است که در قیاس با قوانین گذشته از جمله قانون نحوه جلوگیری از آلودگی‌های هوا ۱۳۷۴، نوآوری‌های زیادی به همراه دارد.^۸

در ترکیه، به موجب ماده ۵۶ بخش الف قسمت هشتم از فصل سوم قانون اساسی ۱۹۸۲^۹ «هرکس حق به زندگی در محیط‌زیستی متعادل و سالم را دارد. بهبود محیط‌زیست طبیعی و جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست تکلیف شهروندان و دولت است»^{۱۰}. به همین منظور تلاش شده است دانش زیست‌محیطی مردم بالا رود تا به دنبال آن آسیب به محیط‌زیست کاهش یابد.^{۱۱} دولت ترکیه نیز اقداماتی در حفظ محیط‌زیست انجام داده‌اند. در کنگره اقتصادی از میر در سال ۱۹۲۳، ارتباط میان مردم، طبیعت و رشد اقتصادی به‌طور ویژه موردتوجه قرار گرفت.^{۱۲} علاوه بر این، ترکیه در بسیاری از کنوانسیون‌های بین‌المللی محیط‌زیست شرکت داشته و تعهدات آن‌ها را پذیرفته است. در سطح داخلی نیز، در قانون مدنی، مقرراتی غیرمستقیم در حفظ محیط‌زیست در قالب حق همسایگی انعکاس یافته است. در سال‌های بعد از ۱۹۲۶ مقررات مستقیم و غیرمستقیم بسیاری در رابطه با محیط‌زیست در قوانین مختلف از جمله قانون جنگل، ماهیگیری، منطقه بندی، شهرداری، قانون سلامت عمومی، گنجانده شد. یکی از اولین متن‌ها در مورد مشکلات زیست‌محیطی برنامه‌ی پنج‌ساله‌ی سوم (۱۹۷۸-۱۹۷۴) بود. پس از دهه‌ی ۸۰ میلادی، تعداد مقررات قانونی در

^۸ عبدالمجید دسودمندی، «بهبود ضوابط کیفری و نوآوری‌های قانون هوای پاک در مقایسه با قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا»، پژوهش حقوق کیفری، ش ۲۷ (۱۳۹۸)، ص ۹.

^۹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası of 1982.

^{۱۰} علی مشهدی، حقوق اساسی محیط زیست: مطالعه تطبیقی، (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهردانش، چ اول، ۱۳۹۸)، ص ۱۸۸.

^{۱۱} Elif Bakar & Mehmet Akcaalan, Historical Background of Secondary School “Environmental Education and Climate Change Lesson” in Türkiye, Bartın University Journal of Faculty of Education, Vol.12(2023),p:498, DOI: 10.14686/buefad.1159156.

^{۱۲} Ekin Kurtic, Criminalizing Environmental Activism in Turkey, Middle East Brief, Vol.144(2022),p:2-3.

رابطه با محیط‌زیست به سرعت افزایش یافت. با اجرایی شدن «قانون زیست‌محیطی» در سال ۱۳۹۸^{۱۳}، چهارچوب کلی قانون‌گذاری و مدیریت زیست‌محیطی تعیین شد^{۱۴}.

آنچه مسلم است در هر کشوری، توسعه اقتصادی بر توسعه زیست‌محیطی ارجحیت دارد و لذا علی‌رغم حجم زیاد قوانین از نظر کمی، قوانین زیست‌محیطی از کیفیت چندانی برخوردار نیستند. به همین دلیل سعی شده است که هم وضع مقررات زیست‌محیطی با کارشناسی دقیق‌تر و دور از هرگونه شتاب‌زدگی در توسعه صورت گیرد و هم این که مقررات مربوط به ضمانت اجرای خود را به سمت ابزارهای اجباری جدید سوق دهند. در سال‌های اخیر، در ترکیه، در راستای مقررات زدایی، تلاش شده است که ابزارهای اجباری جدید در کنار ابزارهای اجباری سنتی^{۱۵} استفاده گردد. از جمله این کارها می‌توان به استفاده از مالیات به جای جریمه، بازیافت زباله، کاهش مصرف پلاستیکی، توجه به فناوری‌های سبز و ارتقای مسئولیت اجتماعی در برابر محیط‌زیست یاد کرد^{۱۶}.

در مقابل در ایران برای محافظت از محیط‌زیست بیشتر به ابزارهای اجباری سنتی (دستور و کنترل) دولتی در قالب جریمه، مجازات و تعطیل کردن آلاینده‌ها تکیه می‌شود. انتخاب این قبیل ابزارها به دلیل تلقی حفظ محیط‌زیست به عنوان یک امر حاکمیتی است. مقنن باید به فکر افزودن مقرراتی در خصوص استفاده از ابزارهای غیراجباری در قالب ابزارهای اقتصادی همچون اعطای یارانه به کالاهای سبز، کمک‌های مالی و فنی برای مجهز کردن واحدهای آلاینده به فناوری‌های سالم به عنوان مشوق اقتصادی، ابزار اجتماعی در قالب آموزش و فرهنگ‌سازی، حمایت از مؤسسات سبز و ارتقای مشارکت اشخاص غیردولتی نیز باشد. این ابزارها ضمن کاهش هزینه‌های اقتصادی و اجتماعی، اثر بهتر و هزینه کمتری در حفاظت از محیط‌زیست دارند. جا دارد ضمانت اجرای حقوقی در ایران ترکیبی از هر دو ابزار شود و تا کارآمدی قوانین نیز دوجندان گردد.

۲-۲. ضمانت اجرای کیفری

جرائم محیط‌زیستی، تهدید جدی برای توسعه پایدار، صلح و امنیت است و یقیناً امنیت و حقوق بشر را تضعیف می‌کند^{۱۷}. در ایران، با نگاهی به قوانین عمومی و اختصاصی می‌توان فهمید که برای مجازات مرتکبین جرائم زیست‌محیطی، ضمانت اجرای کیفری متعددی در قالب حبس مانند ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، در خصوص اقدام علیه بهداشت عمومی و آلوده کردن محیط‌زیست و نیز ماده ۶۸۰ در خصوص اقدام علیه حیوانات و جانوران وحشی حفاظت‌شده، جزای نقدی در ماده ۸۶۶ و ۶۸۰ قانون مذکور و تبصره ۲ ماده ۱۶ قانون هوای پاک ۱۳۹۶ در خصوص صدور گزارش خلاف واقع آزمایشگاه‌ها، تعلیق موقت یا دائم پروانه فعالیت در تبصره ۳ ماده ۶ قانون هوای پاک در خصوص تخلف مراکز معاینه فنی و تعطیلی موقت واحدهای تولیدی در تبصره ۱ ماده ۱۷ در خصوص فراهم کردن موجبات آلودگی هوا توسط صاحبان این واحدها پیش‌بینی شده است.

قانون کیفری ترکیه مصوب ۱۳۲۰۴^{۱۸} نیز به فهرست بندی جرائمی می‌پردازد که برخی از آن‌ها عمدی و برخی غیرعمدی علیه محیط‌زیست صورت می‌گیرد و مجازات آن‌ها حبس و جزای نقدی است. برای نمونه در بند ۱ ماده ۱۸۱ قانون مذکور برای افرادی که عامدانه علی‌رغم روند فنی مقرر در قوانین، آشغال و زباله را به زمین، آب یا هوا می‌اندازد و بدین ترتیب موجب آلودگی محیط

^{۱۳}. Turk Cevre Kanunu of 1983.

^{۱۴}. G. Funda GoKce & et al, Environmental Policies Applied in Turkey, VImarsh - A b-Annual Peer-Reviewed Refereed Journal, Vol.12(2021),p:37.

^{۱۵}. ابزارهایی هستند که دولت باتوسل به اصل اقتدار عمومی به طور ی‌کجانبه مقررات الزام آوری را برای حفاظت محیط‌زیست اجرا می‌کند.

^{۱۶}. V.Acibuca and A. Kaya (2024). "Environmental Awareness and Attitudes of University Students: The Case of Türkiye", Journal of Agricultural Sciences, (1),P:237.

^{۱۷}. پی‌مان نمایی و سبحان طیبی، سنجش تطبیقی گفت‌وگو بین‌المللی کیفری در پی‌شگری از ارتکاب جرایم محیط‌زیستی، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ش ۳۴ (۱۴۰۳)، ص ۳۲۵.

^{۱۸}. Turk Ceza Kanun of 2004.

می‌شود، مجازات حبس ۶ ماه تا ۲ سال پیش‌بینی شده و نیز در بند ۲ برای مشارکت افراد در انتقال زباله در داخل کشور بدون مجوز، حبس تعیین شده است. در ماده ۱۸۲ نیز برای انجام اعمال غیرعمدی آسیب‌زننده به محیط‌زیست همین مجازات در نظر گرفته شده است. در ماده ۲۰ قانون محیط‌زیست ۱۹۸۳^{۱۹}، جرمه‌های اداری برای آلوده‌کنندگانی که تأسیساتی را بدون کسب مجوز مستقر کرده یا علی‌رغم لغو مجوزشان همچنان به فعالیت خود ادامه داده و نیز آن‌هایی که تأسیسات را بدون اجازه تغییر داده‌اند؛ پیش‌بینی کرده است. اگر این اقدامات ظرف سه سال تکرار شود، میزان جریمه در تکرار برای اولین بار دو برابر و برای دفعات دوم به بعد سه برابر خواهد شد.

از نکات قابل توجه در مقایسه بین ضمانت اجرای کیفری این دو کشور، حذف مجازات حبس برای تخلفات زیست‌محیطی مرتبط با آلودگی هوا در قانون هوای پاک ایران است. این در حالی است که در قوانین قبلی و حتی در نظام کیفری ایران، حبس به عنوان یکی از مجازات معمول مدنظر است. به نظر می‌رسد باید با کسانی که از عدم پیش‌بینی مجازات حبس در این قانون انتقاد می‌کنند همراهی نمود؛ زیرا حذف این مجازات می‌تواند کارایی و عنصر بازدارندگی قانون را کاهش دهد و شاید برخی اوقات تخریب و نابودی‌هایی علیه محیط‌زیست صورت گیرد که صرفاً اعمال مجازات حبس بتواند تناسب لازم را بین جرم و مجازات ایجاد نماید. مسئله به همین جا ختم نمی‌گردد و گویا مقنن با اعمال مجازات حبس در جرائم زیست‌محیطی میانه‌ای ندارد. حتی در مصداق‌هایی که در برخورد با جرم زیست‌محیطی حبس را پیش‌بینی نموده است، قضیه به علت تسامح قضات اغلب ختم به محکومیت مرتکب به جزای نقدی غیر مؤثر شده است. برای نمونه، باوجودی که ماده ۳ قانون شکار و صید ۱۳۴۶ اصلاحی ۱۳۷۵، برای حمل، عرضه، فروش و صدور جانوران وحشی زنده یا کشته و یا اجزای آن‌ها جزای نقدی یک میلیون و پانصد هزار ریال تا سه میلیون ریال و یا حبس از یک تا شش ماه مقرر کرده است، شعبه اول دادگاه عمومی بخش آباده طشک، متهم را به سه میلیون ریال جریمه محکوم نموده است.^{۲۰}

این خطامشی، نه به خاطر احتراز آگاهانه و کیفر شناختی تبعات سوء حبس که به جهت ذهنیت مقامات قضایی در فرعی پنداشتن این گونه رفتارها در مقایسه با جرائم حوزه اموال، اشخاص و امنیت است.^{۲۱}

در ایران، به دلیل ناکارآمدی ابزارهای اقتصادی در کنترل تخریب محیط‌زیست، قانون‌گذار به سمت جرم‌انگاری فعالیت‌های مخرب رفته و از الگوی سنتی عدالت کیفری، یعنی اعمال حقوق و جزای نقدی استفاده کرده است.^{۲۲} با این همه، یکی از چالش‌های کیفری حفظ محیط‌زیست، کنترل مؤثر جرائم مربوطه، از طریق کارآمدی مجازات آن‌هاست. تخریب گسترده و تداوم جرائم محیط‌زیستی در بسیاری از کشورها نشان می‌دهد روش‌های کنونی در سرکوب جرائم چندان کارا نبودند.

یکی از دغدغه‌های پژوهشگران هر دو کشور توجه به قدرت بازدارندگی مجازات نقدی است. آن‌ها معتقدند مجازات نقدی نبایست آن قدر ناچیز باشد که جلوی تکرار آلودگی محیط‌زیست را نگیرد و نه آن قدر زیاد باشد که سبب معضلات اقتصادی و بیکاری شود. در ترکیه بیان می‌شود که قانون در خصوص مجازات نقدی، باید به دنبال ایجاد تعادل بین بازدارندگی و عدالت باشد.^{۲۳} در ایران نیز همین تفکر حاکم است. برخی برای رفع نگرانی‌ها در این مورد معتقدند از روش‌های معقول، سپردن وجوه التزام از سوی

^{۱۹}. Turk Cevre Kanunu of 1983.

^{۲۰}. دادنامه شماره ۸۹۰۹۹۷۷۵۱۲۶۰۰۲۳ به نقل از کشاورز، ۱۳۹۹: ۱۰۷.

^{۲۱}. محسن شری‌فی، «نقدی بر رویکرد قانون‌گذار ایرانی در قبال بزه کاری سبز»، مطالعات حقوقی، ش ۱ (۱۴۰۲)، ص ۱۸۲.

^{۲۲}. محمدحسین زاهدی‌ان‌تجنکی و همکاران، «شاخصهای سی‌است گذاری کیفری جرائم زیست‌محیطی با تأملی در زیست بوم استان مازندران»، تعالی حقوق، ش ۳ (۱۴۰۲)، ص ۱۸۲.

^{۲۳}. Basak Babaoğlu and Alexander J. Wulf, "Decriminalizing the issuance of bad checks in Turkey: an analysis of the effects of changes in penalties", European Journal of Law and Economics, vol.1(2016), p:16.

اشخاص حقوقی است. وجه التزام می‌تواند مبلغی باشد که به شکل تخمینی لحاظ گردد یا به میزان مبلغ مشخصی باشد که دادرس برای هرروز تأخیر در انجام تعهد، جهت الزام عامل تخلف به اجرای آن، در نظر بگیرد و بدین ترتیب اجرای تصمیمش را تضمین نماید. این مجازات، آلوده‌کننده را وادار می‌نماید تا به سرعت برای قطع آلودگی اقدام کرده؛ در غیر این صورت جریمه سنگینی را باید بپردازد.^{۲۴} همچنین، اثبات عناصر جرائم زیست‌محیطی، بدون نظر کارشناسی و مراجعه به متصدیان مرتبط با امور محیط‌زیست، شدنی نیست؛ به همین علت، گاه مقنن به چنین ضرورتی اشاره دارد که نمونه آن تبصره ۲ یک ماده ۶۸۸ بخش تعزیرات است که تشخیص تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط‌زیست را برحسب مورد به عهده وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و سازمان محیط‌زیست و یا سازمان دامپزشکی گذارده است. این مسئله نشان می‌دهد که مقام قضایی در برابر جرائم زیستی نمی‌تواند نتیجه رفتار مرتکب را مفروض بداند، بلکه باید از دریچه کارشناسی به احراز عناصر جرم دست زند.^{۲۵}

۳. مبانی مسئولیت در خسارات محیط‌زیستی

«کسی نباید به دیگری ضرر برساند» و «هیچ ضرری نباید جبران نشده رها گردد» اگرچه دو گزاره مقبول در نظام‌های حقوقی هستند؛ ولی آن وقت که سؤال می‌شود چه چیزی خسارت زیست‌محیطی است، ناگهان به کناری گذاشته می‌شود و سه رکن فعل زیان‌بار، ضرر و احراز رابطه سببیت رنگ‌ورو می‌بازند؛^{۲۶} لذا برای تبیین موضوع، مبانی مسئولیت باید بررسی گردد.

۳-۱. ایران

مهم‌ترین مبانی برای جبران خسارات ذیل عبارتند از:

۳-۱-۱. نظریه تقصیر

نظریه تقصیر، سنتی‌ترین نظریه در مسئولیت مدنی است. بر اساس این مبنا، خسارات زیست‌محیطی در صورتی قابل مطالبه است که زیان دیده بتواند تقصیر عامل ورود زیان را اثبات نماید.^{۲۷}

۳-۱-۲. نظریه خطر

بر اساس این نظریه هرکس به فعالیتی بپردازد و از آن نفعی ببرد و محیط خطرناکی را ایجاد نماید؛ منتفع باید زیان‌های آن را جبران نماید. در این نظریه نیازی نیست که زیان‌دیده تقصیر عامل زیان را اثبات نماید.

۳-۱-۳. نظریه تضمین حق

در این نظریه در راستای تضمین احترام به حق سلامتی، حق حیات و حق محیط‌زیست، اگر شخصی به محیط‌زیست آسیب وارد نماید مسئول جبران خسارت است ولو این که از وی تقصیری سر نزده باشد.^{۲۸}

^{۲۴} روح الله کریمی و همکاران، «تحکیم جایگاه دادخواه خصوصی در دعاوی محیط زیستی علیه دولت»، علوم و تکنولوژی محیط زیست، ش ۵ (۱۴۰۱)، ص ۱۵۱.

^{۲۵} سحر حاجی بی‌گی و همکاران، عناصر مجرمانه شناور؛ امکان سنجی تحقق عناصر جرائم زیست‌محیطی «مطالعات فقه و حقوق اسلامی»، ش ۳۰ (۱۴۰۲)، ص ۱۲۴.

^{۲۶} حسن محسنی، شدت «زیان زیست‌محیطی» قابل مطالبه در حقوق فرانسه و چالش‌های مفهوم «آلودگی محیط زیست» در حقوق ایران، فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، ش ۶ (۱۳۹۹)، ص ۱۵۶.

^{۲۷} احمدی‌وسفی صادقلو، «مسئولیت مدنی محیط زیست در قانون و رویه»، فصلنامه قضاوت، ش ۸۰ (۱۳۹۹)، ص ۶۴.

^{۲۸} همان، ص ۶۴.

۳-۱-۴. مناسب‌ترین مبنا

پذیرش نظریه تقصیر به عنوان مبنای جبران خسارت زیست‌محیطی نمی‌تواند مناسب باشد؛ زیرا طبق این نظریه، اثبات تقصیر بر عهده زیان‌دیده است و اثبات رابطه سببیت به عنوان پیچیده‌ترین رکن مسئولیت مدنی در حوزه مصادیقی همچون آلودگی هوا که مرتبط با محیط‌زیست است در عمل دشوار است. چه‌بسا زیان‌دیدگان به خاطر سختی اثبات رابطه سببیت و نیز هزینه بالای دادرسی، جبران خسارت را رها سازند. قطعاً این عمل منصفانه نیست؛ زیرا حق بر محیط‌زیست سالم به عنوان یکی از حقوق بنیادین بشری، بنا بر اصل ۵۰ قانون اساسی و ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی قابل مطالبه دانسته شده است.

به نظر می‌رسد برای بیرون رفت از این مشکلات، با علم به ناتوانی نظریه تقصیر، بهترین راهکار در ارزیابی خسارات زیست‌محیطی، تمهید و وضع قانون خاص مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی باشد یا بر مبنای اصولی نظیر احتیاط و پیشگیری، نظریه مسئولیت محض^{۳۰} را بپذیریم.^{۳۱} مسئولیت محض، مسئولیتی مبتنی بر وجود یا اثبات تقصیر در عامل زیان یا فعل زیان‌بار نیست و صرف ایجاد ضرر برای عامل آن ایجاد مسئولیت می‌نماید و خواننده جز با اثبات فقدان رابطه سببیت و انتساب ضرر به قوای قاهره نمی‌تواند از مسئولیت معاف شود.^{۳۲} مزیت این نظریه این است که این نظریه نه مستلزم اثبات تقصیر در عمل است نه در عامل فلذا زیان‌دیده دشواری‌های اثبات رابطه سببیت را ندارد.

برخی از محققان نیز، بیان کرده‌اند که بهترین نظریه برای تبیین جبران خسارات زیست‌محیطی، مسئولیت محض است. با این استدلال که با توجه به اصل ۱۶۷ قانون اساسی که در صورت خلأ قانون موضوعه مراجعه به فقه را تجویز نموده و نیز با توجه به قاعده احترام به اموال، باید از محیط‌زیست حفاظت نمود به این خاطر که محیط‌زیست از مشترکات عمومی متعلق به همگان است.^{۳۳} نگارنده نیز معتقد است با توجه به پیوستن ایران به برخی از کنوانسیون‌های بین‌المللی نظیر کنوانسیون مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی‌های نفتی دریایی که در آن به صراحت مبنای مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی، مسئولیت محض اعلام شده است و الزام‌آور بودن آن برای کشورهایی که بدان ملحق شده‌اند و مهم‌تر این که به حکم ماده ۹ قانون مدنی، پذیرش معاهدات بین‌المللی در حکم قانون عادی است لزوم انطباق و تدوین مقرراتی راجع مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی بر پایه نظریه مسئولیت محض دوچندان شده است. ولی تاکنون نص خاصی در این زمینه وجود ندارد و کما فی سابق باید به قوانین عام مسئولیت مدنی رجوع شود.

۳-۲. ترکیه

در نظام حقوقی ترکیه برای پی بردن به مبنای جبران خسارات زیست‌محیطی، بر اساس قوانین مختلف سه نظریه مطرح بود:

۳-۲-۱. نظریه مسئولیت مطلق

ماده ۷۳۷ قانون مدنی مصوب ۳۳۱۹۲۶ مقرر می‌دارد: «همه افرا باید از افراط در بهره‌برداری از حق مالکیت بپرهیزند به‌ویژه هنگامی که مشغول فعالیت‌های تجاری هستند. با توجه به محل و خصوصیات ملک ایجاد دود، بخار، گردوغبار یا بو، یا سروصدا یا لرزش نامتعارف ممنوع است. در صورت عدم رعایت موارد فوق، مالک در برابر دیگران مسئول است.»

29. Strict Liability.

^{۳۰}. ناصرکاتوزیان و مهدی انصاری، «مسئولیت ناشی از خسارتهای زیست‌محیطی»، مطالعات حقوق خصوصی، ش ۲ (۱۳۸۷)، ص ۲۸۹.

^{۳۱}. حسن بادی‌نی و همکاران، «مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق»، مطالعات حقوق تطبیقی، ش ۱ (۱۳۹۱)، ص ۲۱.

^{۳۲}. مجتبی همتی، پی‌ش‌ن، ص ۲۲۵.

^{۳۳}. The Turk Medeni Kanunu (TMK) of 1926.

طبق این قانون، صاحبان املاک در قبال هرگونه آسیب به همسایگان، مسئولیت مطلق دارند؛ بنابراین، خواهان ملزم به اثبات سوءنیت یا غفلت نیست. در عوض، برای طرح دعوی حقوقی بر اساس ماده فوق خواهان باید مواردی همچون مداخله غیرقانونی، فقدان دلایل قانونی برای توجیه اقدام، خسارت بالفعل یا احتمالی به خواهان و انتساب خسارت به اقدام خوانده را اثبات نماید.^{۳۴}

۳-۲-۲. نظریه تقصیر

طبق فقره اول ماده ۴۹ قانون تعهدات مصوب ۱۳۵۲، اساس مسئولیت، نظریه تقصیر اعلام شده است. در این ماده آمده است: «فاعل فعل زیان بار (فعل خلاف قانون) در صورت اثبات رابطه سببیت بین فعل او و ضرر مسئول جبران خسارت است». این قانون، تقصیر را تعریف نکرده است ولی دکتترین آن را به رفتار خلاف قانون تعبیر نموده اند.^{۳۵} بر این اساس برای این که شخص مسئول شناخته شود باید عنصر تقصیر در کنار سایر عناصر تشکیل دهنده فعل زیان بار اثبات شود؛ و اگر اثبات شود که تقصیری رخ نداده است جبران خسارتی نیز وجود ندارد.

۳-۲-۳. مسئولیت بدون تقصیر

همان گونه که ملاحظه می گردد نه قانون مدنی و نه قانون تعهدات، مستقیماً اشاره ای به مبنای مسئولیت زیست محیطی ندارند. محققان در این مورد اظهار می دارند با توجه به توسعه اقتصادی و رشد شهرنشینی، آلوده نمودن محیط زیست افزایش یافته است؛ بنابراین از ماده ۷۲۷ ق.م استنباط کرده اند که همان گونه مالکان یک ملک حق ضرر به همسایه ای را ندارند؛ مردمان یک جامعه نیز نباید محیط زیست را به عنوان مال مشترک و عمومی، آلوده کنند. ولی در این که کدام یک از دو مبنای مطرح شده در قانون مدنی و قانون تعهدات برای تبیین مبنای خسارات زیست محیطی مناسب است، وحدت نظر ندارند. حتی برخی اعتقاد داشتند که این دو مبنای را باید کنار گذاشت و نظریه منتخب را نظریه خطر اعلام کردند. با این استدلال که اتحادیه اروپا از نظریه خطر استقبال نموده است و چون ترکیه عضو این اتحادیه است بهتر است در قوانین داخلی؛ از اتحادیه پیروی نماید. از طرفی می گفتند مزیت این نظریه این است که در آن شخص آلوده کننده مهم نیست؛ بلکه فعل خطرناک آسیب زا دارای اهمیت است. این اختلافات وجود داشت تا اینکه قانون محیط زیست، در سال ۱۳۷۹ تصویب شد. قانون مذکور در راستای ایده حفاظت از محیط زیست، مبنای نظریه بدون تقصیر را پذیرفت. ماده ۲۸ این قانون به صراحت مقرر کرده است: «آلوده کنندگان و تخریب کنندگان محیط زیست، بدون نیاز به اثبات تقصیر، مسئول جبران تمام خسارات هستند»^{۳۸}.

فارغ از این که نظریه بدون تقصیر در ترکیه می تواند ایراداتی داشته باشد؛ آنچه مهم است تعیین تکلیف قطعی در خصوص مبنای جبران خسارات زیست محیطی است. به هر حال با این کار قانون گذار سبب گردیده است که محاکم در دعاوی مربوط به پرونده های زیست محیطی سرگردان نباشند و این خود هم از اطاله دادرسی جلوگیری نموده و هم سبب صرفه جویی در زمان و هزینه ها می شود. قانون گذار ایران نیز، با علم به این که اثبات رابطه سببیت در حوزه مشترکات عمومی (مثل هوا) بسیار دشوار است، باید در قانون

34. Ozge Atıl, " Adopting the citizen suit provision of the united states clean water act as a tool for water pollution enforcement in turkey", *Journal of transnational*, Vol.26(2017), p:105, Available at: <https://ir.law.fsu.edu/jtlp/vol26/iss1/3>.

^{۳۵}. Turk Borclar Kanunu of 2011.

^{۳۶}. Habip Oguz (2016). Sorumluluk hukukunda kusur (Fault in Liability Law), Türkiye adalet akademisi Dergisi, Vol.28(2016), p:275.

^{۳۷}. Turk Cevre Kanunu of 1982.

^{۳۸}. Ozge Atıl, Ibid, p:106-107.

هوای پاک تجدیدنظر نموده و مبنای خسارات زیست‌محیطی را مشخص نماید نه این‌که این کار را به قوانین عام مسئولیت مدنی حواله دهد. چرا که در این قانون، هیچ سازوکار ویژه‌ای برای مقابله با خسارات ناشی از آلودگی هوا پیش‌بینی نگردیده است. با اذعان به این‌که آلودگی هوا در دسته موارد مربوط به ویژگی‌های خاص قرار می‌گیرد؛ نیازمند سازوکار حقوقی ویژه بوده و به خاطر ویژگی‌های آلودگی هوا، قواعد عام مسئولیت مدنی ناتوان از پاسخگویی به این نیاز هست. شاید عدم تعیین مقررات خاص در قانون محیط‌زیست دلیلی بر این مدعا باشد که قانون‌گذار ما هنوز خصوصیت مربوط به آلودگی هوا را نپذیرفته است. به نظر می‌رسد عدم پیش‌بینی یک مبنای مشخص برای جبران خسارات زیستی می‌تواند مغایر تأکید بر رعایت قاعده لا ضرر باشد. اگرچه ممکن است این سخن اغراق باشد؛ ولی از واقعیت به دور نیست که خود مقنن با کوتاهی در این خصوص زمینه ضرر اشخاص را فراهم می‌سازد. چون رجوع به قانون مسئولیت مدنی یعنی این‌که مقنن خواسته از اصل تقصیر برای جبران خسارات زیست‌محیطی استفاده نماید. همان‌گونه در مطالب بالا آمد به علت دشواری‌ها اثبات تقصیر، اشخاص یا جبران خسارت را رها می‌سازند و یا امکان شکایت برای آن‌ها دشوارتر می‌شود و این‌گونه ضررهای مادی ناشی از خسارات وارده بر آن‌ها جبران نشده باقی می‌ماند و هم به علت رهایی جبران خسارت ممکن است دچار ضرر روحی هم بشوند. امری که نه در شأن مقنن است و نه خود تمایلی بدان دارد.

۴. نحوه جبران خسارت

بدون شک، از میان کارکردهای متعدد مسئولیت مدنی، جبران خسارت مهم‌ترین آن‌ها است تا از این راه تعادل و موقعیت از دست‌رفته زیان‌دیده با هزینه مسئول برقرار گردد^{۳۹}. قبل از ورود به این مبحث، شناسایی این‌که چه اشخاصی می‌توانند خواهان دعوی زیست‌محیطی باشند امر مهمی است. خصوصاً این‌که باید معلوم شود در ایران بستر دادخواهی جبران خسارت برای خواهان‌ها تا چه اندازه فراهم است.

۴-۱. خواهان دعوی زیست‌محیطی

۴-۱-۱. ایران

۴-۱-۱-۱. اشخاص حقوقی و حقیقی

در بین اشخاصی که می‌توان آن‌ها را به‌عنوان خواهان دعوی محیط‌زیستی علیه دولت یا ارگان دولتی متخلف برشمرد، دادخواه حقوقی حقوق عمومی هستند؛ یعنی نهادها و ارگان‌های دولتی که طبق قوانین و مقررات مختلف دارای وظایف محیط‌زیستی هستند. از مهم‌ترین این نهادها می‌توان به سازمان حفاظت از محیط‌زیست، شهرداری‌ها، سازمان جنگل‌ها و مراتع اشاره کرد. طبق ماده ۱۸ قانون شکار و صید اصلاحی ۱۳۷۵، در خصوص جرائم محیط‌زیستی سازمان از حیث مطالبه ضرر و زیان‌های ناشی از جرم برحسب مورد، شاکی یا مدعی خصوصی شناخته شده است. بنا بر مفاد این ماده، مقنن حق اقامه دعوی را به سازمان اعطا نموده است. در خصوص شهرداری‌ها، لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها مصوب ۱۳۹۵، قانون حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از قطع بی‌رویه درخت سال ۱۳۵۲ و قانون شهرداری‌ها مصوب ۱۳۳۴ و اصلاحات بعدی آن از قبیل مواردی هستند که اجازه دخالت در فعالیت‌های مرتبط با محیط‌زیست را به شهرداری‌ها می‌دهند. قانون شهرداری‌ها^{۴۰} به‌صراحت حق اقامه دعوا بر اشخاص و دفاع از دعاوی اشخاص در موارد مربوط به شهرداری را به این سازمان اعطا کرده است^{۴۱}.

^{۳۹} سی‌دورالله شاهرخی و حبیب‌الله رحیمی، بررسی انطباق اصل جبران همه خسارات با مبنای کثرت گرا در حوزه فلسفه مسئولیت مدنی، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ش ۳۰ (۱۴۰۲)، ص ۱۸۱.

^{۴۰} بند ۷ ماده ۵۵ قانون شهرداری‌ها مصوب ۱۳۳۴ با اصلاحات بعدی، وظایف شهرداری‌ها عبارت است از: حفظ و اداره کردن دارایی منقول و غیر منقول متعلق به شهر و اقامه دعوا بر اشخاص و دفاع از دعاوی اشخاص علیه شهرداری.

^{۴۱} روح‌الله کریمی و همکاران، پی‌شین، ص ۱۵۰.

در خصوص اشخاص حقیقی، به نظر می‌رسد در راستای حفاظت از محیط‌زیست طرح دعوا از طرف آنان را می‌بایست محدود به آسیب‌ها و آلودگی‌های محیط‌زیستی دانست که نهایتاً موجب ورود خسارت مادی به این اشخاص به واسطه عمل متخلفین دولتی می‌گردند. با توجه به نبود قانون صریح در این خصوص، نمی‌توان از قوانین داخلی حق اقامه دعوی محیط‌زیستی توسط شخص حقیقی حقوق خصوصی علیه دولت یا ارگان دولتی یا نهاد وابسته به دولت را صرفاً در جهت منع از بروز آلودگی محیط‌زیستی یا تخریب محیط‌زیست استخراج نمود. هرچند به نظر می‌رسد امکان طرح دعوی محیط‌زیستی علیه دولت توسط اشخاص حقیقی حقوق خصوصی، در مورد دعوای جبران خسارت وارده به اشخاص ناشی از آلودگی‌های محیط‌زیستی یا تخریب محیط‌زیست که منتهی به ورود خسارت به اموال اشخاص حقیقی می‌گردد، وجود دارد.

۴-۱-۱-۲. سازمان‌های غیردولتی

با تصویب قانون جدید آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ فصل جدیدی در حمایت از اقدامات سازمان‌های غیردولتی در حمایت از محیط‌زیست از طریق اقدامات قضایی گشوده شد. این سازمان‌ها، خصوصی، غیرانتفاعی و خودگردان هستند و برای تأمین هدف‌های گسترده‌ای در زمینه توسعه پایدار، محیط‌زیست، کاهش فقر، گسترش برابری و عدالت و دفاع از حقوق بشر فعالیت می‌کنند. انجمن تنظیم خانواده جمهوری اسلامی و گروه دوچرخه‌سواری مؤسسه فرهنگی شریف نمونه‌ای از سمن‌های فعال در سطح ملی و انجمن زیست‌محیطی سبزاندیشان تبریز و انجمن دوستداران طبیعت و محیط‌زیست آوان سبز در خوزستان نمونه‌ای در سطح استانی هستند که در واقع، نقش اساسی در پل ارتباطی اطلاعات و تبادل بین مردم و سیاست‌ها دارند. آن‌ها می‌توانند از گردآوری اطلاعات و انتشار آن، تدوین سیاست‌ها و نیز ارزیابی و نظارت پشتیبانی نموده و اطمینان کسب کنند که نگرانی‌های افرادی که تحت چالش‌ها و سیاست‌های زیست‌محیطی قرار گرفته‌اند، در حاکمیت محیط‌زیست در نظر گرفته می‌شود.^{۴۲} قانون‌گذار به‌منظور بهبود عملکرد این‌گونه سازمان‌ها، با در نظر گرفتن جایگاهی فراتر از یک اعلام‌کننده محض به آن‌ها اجازه داده که علاوه بر حضور در جلسات دادگاه، در دفاع از مدعی خود و انتساب بزه زیست‌محیطی به متهم، هر آنچه باید را بیان و ارائه دلیل کنند. در این مورد، نماینده سازمان متصدی انجام این مهم در هر دو مرحله مقدماتی و رسیدگی است.^{۴۳} ایراد از این رویکرد مقنن از این جهت است که در مسیر گسترش مشارکت این سازمان‌ها اهتمام لازم را به کار نبرده است؛ زیرا نه تنها از مداخله به‌عنوان شاکی در امور جزایی منع شده‌اند؛ بلکه حق تجدیدنظرخواهی از رأی صادره را هم ندارند. به این ترتیب، با ایجاد این محدودیت‌ها برای این سازمان‌ها نمی‌توان توقع حفاظت شایسته از محیط‌زیست را از آن‌ها داشت.

۴-۱-۲-۲. ترکیه

۴-۱-۲-۱. اشخاص حقوقی و حقیقی

قوانین عمومی از قبیل اصل ۱۲۵ و ۵۶ قانون اساسی سال ۱۹۸۲^{۴۴}، همچنین قوانین خاص مانند مواد ۱، ۳ و ۳۰ قانون محیط‌زیست مصوب ۱۹۸۳^{۴۵}، به افراد و سازمان‌های دولتی این اختیار را می‌دهند که در صورت ادعای نقض قوانین محیط‌زیست توسط مقامات دولتی یا در صورت ادعای قصور آن‌ها در انجام وظایف قانونی، علیه آن‌ها اقامه دعوی کنند.

اصل ۱۲۵ قانون اساسی ترکیه را می‌توان مبنای قانونی اقامه دعوی شهروندان علیه مقامات دولتی دانست. این اصل در وهله اول مقرر می‌دارد: «شهروندان می‌توانند در برابر اقدامات غیرقانونی مقامات اداری، از جمله اقداماتی که منجر به آلودگی یا نقض قوانین مرتبط محیط‌زیست می‌شوند، اقامه دعوی کنند. دوم، شهروندان می‌توانند درخواست تعلیق اجرای یک اقدام اداری را که احتمال

^{۴۲} روح الله اسدی و هدی حسن نی، بذرآباد، تحلیل چالش‌های مردم نهاد (سمن‌ها) زیست‌محیطی در ایران با نظریه جامعه‌شناسی ری‌گزر، مجله پژوهش‌های جغرافیایی

سی‌اسی، ۲(۱۴۰۰)، ص ۲.

^{۴۳} محسن شریفی، پی‌ش‌ن، ص ۸۴-۸۳.

^{۴۴} Turk Anayasa Kanun of 1982.

^{۴۵} Turk Cevre Kanunu of 1983.

وارد آوردن خسارات «غیرقابل جبران یا جبران‌ناپذیر» دارد، ارائه دهند، مگر آنکه یکی از موارد استثنائات مندرج در قانون، مانع از آن باشد»^{۴۶}.

هدف این ماده، حفاظت از محیط‌زیست و تلقی آن به عنوان ثروت عمومی است؛ بنابراین، شهروندان می‌توانند در مواردی که آلودگی رخ داده یا قوانین نقض شده باشد، ادعای نقض را طبق ماده ۱ قانون محیط‌زیست داشته باشند. ثانیاً، بند (الف) ماده ۳ این قانون مقرر می‌دارد که همه در قبال حفاظت از محیط‌زیست و جلوگیری از آلودگی آن مسئول هستند. درنهایت، ماده ۳۰ قانون محیط‌زیست مقرر می‌دارد: «هر شخصی که از فعالیتی که محیط‌زیست را آلوده یا تخریب می‌کند، متحمل خسارت شده یا از آن مطلع است، می‌تواند با مراجعه به مراجع ذیصلاح، خواستار اتخاذ اقدامات لازم در خصوص آن فعالیت یا توقف آن شود. نهادهای دولتی موظف‌اند به اعتراض رسیدگی کرده و در صورت وارد بودن آن، آلوده‌کنندگان موظف به انجام اقدامات لازم را انجام دهند».

دهه ۱۹۷۰ نخستین دوره‌ای بود که مردم محلی زبان به اعتراض گشودند و نگرانی‌ها و انتظارات خود را درباره مشکلات محیط‌زیستی ابراز و در پی یافتن راهی برای حل این مشکلات برآمدند. اعتراض مردم روستا در مجاورت شهر سامسون در سال ۱۹۷۵ مبنی بر آسیب پساب سمی کارخانه مس به محصولاتشان و نیز تظاهرات آن‌ها در پارک گزی از اقدامات اشخاص حقیقی در حفظ محیط‌زیست است که با اعتراض خود شورای دولتی ترکیه (بالاترین مرجع قضایی برای رسیدگی به اختلافات اداری) را مجبور به عکس‌العمل و صدور رأی نمودند^{۴۷}.

همان‌گونه که در مواد ۱،۳ و ۳۰ قانون محیط‌زیست ۱۹۸۳ آمد سازمان‌های دولتی به عنوان اشخاص حقوقی می‌توانند از خواهان‌های دعوی زیست‌محیطی باشند. وزارت محیط‌زیست، شهرسازی و تغییرات اقلیمی به عنوان نهاد نظارتی این اختیار را دارند تا ضمن انجام بازرسی‌های لازم، برای کسب و کارهایی که از استانداردهای زیست‌محیطی پیروی نمی‌کنند جریمه‌هایی وضع کنند. همچنین علیه آلاینده‌گان زیست‌محیطی طرح دعوا نمایند. همچنین به موجب ماده ۷۹ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۴۸۲۰۰۵، دادستان را به عنوان مقام تعقیب جرائم عمومی معرفی نموده است. در این کشور، دادستان و پلیس در فرایند تعقیب جرائم تعامل و همکاری نزدیکی باهم دیگر دارند؛ زیرا در پرونده‌های مطروحه پلیس در مقام شاهد در دادگاه حاضر شده و به سود ادله دادستان شهادت می‌دهد^{۴۸}.

۴-۱-۲-۲. سازمان‌های غیردولتی

از سال ۱۹۹۰، سازمان‌های غیردولتی نیز نقش چشمگیری در دفاع از محیط‌زیست داشته‌اند. به طور عمده در ترکیه سه سازمان غیردولتی در خصوص مسائل زیست‌محیطی بیشترین فعالیت را دارد. یکی از آن‌ها، بنیاد مبارزه با فرسایش خاک، احیای جنگل و حفاظت از زیستگاه‌های طبیعی^{۴۹} است که توسط جمعی از بازرگانان در سال ۱۹۹۲ به وجود آمده است. این بنیاد که در سطح داخلی و بین‌المللی مورد تحسین قرار گرفته است مهم‌ترین رسالت خود را حفظ منابع طبیعی و محیط‌زیست، کنترل فرسایش خاک، آموزش عمومی و افزایش آگاهی مردم در مورد اهمیت حفظ پوشش‌های جنگلی، اطلاع‌رسانی در مورد پیامدهای فاجعه‌بار فرسایش خاک و انجام اقدامات ضروری در این راستا معرفی نموده است. دیگری، بنیاد محیط‌زیست ترکیه^{۵۱}، است که باهدف اعمال فشار و روشنگری و تأثیر بر روی تصمیمات دولت در مورد مسائل محیط‌زیست در سال ۱۹۷۸ به وجود آمد. این بنیاد با بهره‌گیری از

^{۴۶} Ozge, Atil, Ibid, p:109.

^{۴۷} Ibid, p:110-112.

^{۴۸} Ceze Adalet Kanunu 2005.

^{۴۹} Sahin Cem, takip, temsil yayinevi, Istanbul, 2020, P: 52.

50. TEMA.

⁵¹ TCV.

برنامه‌های مطالعاتی گسترده‌ای چون انتشارات کتاب‌های درسی کودکان، پرسشنامه‌ها و یا نشریات مرتبط با قوانین زیست‌محیطی، در ارتقای آگاهی زیست‌محیطی مردم ترکیه مشارکت می‌کند. برنامه‌های مطالعاتی به تفصیل با مشکلات زیست‌محیطی موجود سروکار دارند و از نظر اقدامات زیست‌محیطی و ارائه راهکارهای مختلف با پشتوانه علمی از اهمیت زیادی برخوردار هستند. همچنین، این بنیاد سال‌ها است که با هدف هدایت مطالعات زیست‌محیطی به دانشجویان دوره کارشناسی بورسیه اعطا می‌کند. بنیاد محیط‌زیست ترکیه اقدام به فعالیت‌های متعددی مثل انتشار نشریات و برگزاری همایش‌های مختلف در مورد مسئله محیط‌زیست و موضوعات مرتبط با آن کرده است. این سازمان نه تنها به عنوان یک بنیاد ملی، بلکه به عنوان تشکیلی در سطح جهانی هم اقدام به تکمیل مجموعه‌ای از فعالیت‌های مهم به همراه دیگر سازمان‌های مرتبط مثل برنامه محیط‌زیست ملل متحد با نام اختصاری (UNEP)^{۵۲}، یونسکو و یونیسف نموده است. این تشکیلی، در مقایسه با سایر سازمان‌های غیردولتی، تنها بنیادی است که به طور مستقیم به انجام فعالیت بر مسائل محیط‌زیست تمرکز دارد. در نتیجه، از نقش بسیار مؤثری در اتخاذ اقدامات حقوقی در زمینه محیط‌زیست و زندگی اجتماعی در ترکیه و در عرصه جهانی برخوردار است^{۵۳}. انجمن حفاظت از طبیعت نیز، یکی از قدیمی‌ترین انجمن‌های فعال در مسائل مرتبط با محیط‌زیست است. فعالیت‌های آن کاملاً مبتنی بر برنامه‌های داوطلبانه و یک مؤسسه پیشرو است که در سال (۱۹۵۶) توسط مهندسان جنگل‌داری تأسیس شد. اهداف اصلی این بنیاد، حفاظت و صیانت از منابع طبیعی کشور به ویژه در بخش کشاورزی، جنگل، مراتع و چراگاه‌ها، حیات وحش، شکار حیوانات و پرندگان، سایر موجودات زنده (مثل جانداران^{۵۴} و گیاهان^{۵۵} یک اقلیم در دوره بخصوص) و چشم‌انداز طبیعی، ایجاد تعادل میان حفظ و صیانت و مشکلات زیست‌محیطی ناشی از صنعتی شدن و شهرنشینی، پیشگیری از آلودگی و سایر مشکلات مربوط به توازن طبیعی، ارتقای سطح آگاهی مردم در مورد مسائل کیفی سطح شهر، جامعه و محیط‌زیست، برگزاری مباحثات، همایش‌ها و برنامه‌های آموزشی و نشریات، دوره‌های آموزشی، مراکز آموزش مداوم و خدمات تحقیق و توسعه مرتبط با کارآفرینی و اشتغال در اجرای این دسته از فعالیت‌ها، سازمان‌دهی اقدامات در معضلات مربوط به طبیعت شهری و حفظ آن، افزایش آگاهی نسبت به ارزش‌های زیست‌محیطی و فرهنگی در میان کودکان و جوانان، زنان، دهقانان و کشاورزان، مردم ساکن در نواحی روستایی، صنعتی، گردشگران و ورزشکاران و سایر موارد است^{۵۶}.

۴-۲. شیوه جبران خسارت

۴-۲-۱. ایران

۴-۲-۱-۱. پرداخت به آلوده‌ساز

از آنجایی که در پژوهش‌های متعدد نحوه جبران خسارت زیست‌محیطی در ایران مورد مطالعه قرار گرفته است^{۵۷}، لذا مطلب به اختصار خواهد آمد و سعی می‌شود صرفاً موارد انتقادی آورده شود. در ایران، شیوه جبران خسارت به سه دسته تقسیم می‌شود. یکی، اعاده به وضع سابق است. دیگری، تأدیه ضرر و زیان است. سوم صندوق تأمین خسارت است. شیوه دوم، رایج‌ترین راهکار جبران خسارت زیان دیده است. خصوصاً هنگامی که جبران خسارت زیست‌محیطی از طریق اعاده به وضع سابق ممکن نباشد، این روش که از آن به «پرداخت به آلوده‌ساز» تعبیر می‌شود؛ تنها راه جبران خسارت است^{۵۸}.

^{۵۲} نهادی وابسته به سازمان ملل متحد است که فعالیتهای زیست‌محیطی اعضای خود را هماهنگ نموده است.

^{۵۳} Korkmazyildirim & Yunus Emre ayna, "The role of non-governmental organizations in environmental governance in turkey", adam akademi, Vol.8(2018), p:420. DOI: 10.31679/adamakademi.427082.

^{۵۴} Fauna.

^{۵۵} Flora.

^{۵۶} Korkmaziyildirim & Yunus Emre ayna, Ibid, p:224.

^{۵۷} برای مطالعه بیشتر می‌توانید به منابع زیر مراجعه کنید:

حسین، هوشمند فیروز آبادی، مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی، فصلنامه تخصصی دانشنامه‌های حقوقی؛ ناصر، کاتوزیان و مهدی انصاری، مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی؛ مجتبی، همتی، اقامه دعوی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوق ایران، فصلنامه دی‌گاه‌های حقوق قضایی.

^{۵۸} فاطمه فلاح نژاد و محبوبه موسوی مبارکه، پی‌شین، ص ۹۵۱.

بر اساس یکی از آرای قضایی، هدف جبران خسارت، قرار دادن زیان دیده در وضعیت مطلوب پس از اجرای قرارداد اعلام شده است. در این رأی آمده است: «جبران خسارت صرفاً به این معنی نیست که طرف متضرر را در همان وضعیت هنگام انعقاد قرارداد قرار دهیم؛ بلکه مهم این است که توجه داشته باشیم که اگر قرارداد اجرا می‌شد متعهد له با توجه به مقتضیات عرفی در چه وضعیت مطلوبی قرار می‌گرفت»^{۵۹}. در خصوص خسارات زیست‌محیطی، باید به محتوای این رأی توجه نمود؛ اما گاهی اجرای عملی شیوه‌های جبران خسارت زیست‌محیطی امری دشوار است. شیوه جبران خسارات با پول، این مزیت را دارد که می‌تواند کلیه خسارات وارده اعم از مادی و معنوی را از ابتدا تا صدور حکم و حتی بعد از آن پوشش دهد. ولی در این شیوه دو مشکل وجود دارد. یکی این که همه خسارات زیست‌محیطی، قابلیت ارزیابی با پول را ندارند. برای نمونه چگونه می‌توان خسارت به اموال عمومی را با پول ارزیابی نمود. فرض شود که پولی نیز پرداخت شود؛ ولی آیا با این پرداخت‌ها می‌توان منافع ازدست‌رفته مردم را در استفاده از این اموال به‌طور کامل جبران نمود؟ دیگری این که زیان دیده مکلف نیست که پول دریافتی را حتماً صرف جبران خسارت زیست‌محیطی نماید و همچنین پرداخت غرامت، منبع زیان را از بین نمی‌برد و فقط زیان‌های وارده را جبران می‌کند؛ بنابراین این شیوه نمی‌تواند از توسعه زیان‌های زیست‌محیطی جلوگیری کند.

جبران از طریق اعاده به وضع سابق نیز همیشه آسان نیست؛ حتی اجرای این شیوه در مقایسه با اجرای محکومیت‌های پولی به‌مراتب دشوارتر است. از طرفی در برخی موارد اعاده به وضعیت سابق ممکن نیست. مثلاً برخی فعالیت‌ها مثل برنامه‌های هسته‌ای و یا جنگ، می‌تواند اثرات بلندمدتی بر روی سلامتی و بهداشت داشته باشد که آثار آن سال‌های بعد آشکار شود. باید افزود که گاهی صدمات زیست‌محیطی، با توجه به عناصر زیست‌محیطی برگشت‌ناپذیرند. گاهی گونه گیاهی و جانوری منقرض می‌شود و امکان این که بشود این گونه‌ها را برگرداند مقدور نیست. حتی اگر با دی‌ان‌ای بتوان گونه منقرض شده را احیا نمود به علت تخریب سکونت‌گاه آن گونه، امکان رشد و نمو آن وجود ندارد.^{۶۰}

لازم است به این نکته هم اشاره شود که برخی قوانین در خصوص زیان‌دیدگان زیست‌محیطی نیز ابهام دارند. برای نمونه طبق ماده ۹ قانون شکار و صید ۱۳۴۶، پرداخت خسارت به خسارت‌دیدگان از ناحیه حیات وحش تنها به افراد و مزارع و باغ‌ها پیش‌بینی شده و ذکر از احشام نشده است. به‌موجب یکی از آرای قضایی بیان شده است: «جبران خسارت یا باید ناشی از قرارداد خصوصی باشد یا قانون موضوعه. در این صورت تعیین مورد یا موارد از مصادیق خود قانون مربوطه خواهد بود که به آن تصریح شده باشد و در غیر این موارد و مصادیق مصرحه، اصل بر عدم شمول است»^{۶۱}. با این اوصاف، در کنار این روش‌های سنتی می‌شود به روش‌های مدرن نیز اندیشید که در قسمت بعد خواهد آمد.

۴-۲-۱-۲. توجه به اقتصاد سبز

در هزاره سوم، با توسعه دغدغه‌های زیست‌محیطی در دهه ۱۹۷۰، اقتصاددانان در راستای واکنش به شرایط بحرانی حاصل از انسان مصرف‌گرای امروزی به ایجاد بستری جهت تغییر شرایط دست زدند. نتیجه این تلاش‌ها معرفی اقتصاد سبز به‌عنوان حوزه جدیدی از علم اقتصاد است. اقتصاد سبز اقتصادی است که رفاه اجتماعی را بهبود بخشیده و نابرابری‌ها را کاهش می‌دهد. این نوع اقتصاد به دنبال آن است که با پیوند دادن منافع اجتماعی بلندمدت به فعالیت‌های کوتاه‌مدت، مخاطرات محیطی را به حداقل برساند.^{۶۲}

۵۹. پرونده کلاسه ۱۳۶۹۰۲۲۸۷۰۸۶۰ شعبه دادگاه عمومی مجتمع قضایی شهید بهشتی تهران، دادنامه شماره ۹۰۰۹۹۷۰۲۲۸۷۰۰۷۴۰.

۶۰. مهری موقوفه فی و همکاران، «جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی در قوه و حقوق بین‌الملل محیط زیست»، مطالعات فقه اقتصادی، ش ۴ (۱۴۰۰)، ص ۱۳۸.

۶۱. دادنامه شماره ۹۵۰۹۹۷۰۹۵۵۷۰۱۹۲۲ مورخ ۱۳۹۵/۰۸/۱۲ شعبه تجدیدنظر دیوان عدالت اداری.

۶۲. محبوبه اسکندری و همکاران، «طراحی الگوی برنامه درسی یادگیری خدمات رسانی با تأکید بر اقتصاد سبز (مطالعه موردی: دانش آموزان دوره اول متوسطه)»، فصلنامه علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، ش ۲ (۱۴۰۱)، ص ۱۲۰.

زمانی تصور می‌شد که شرکت‌ها صرفاً در برابر سهام‌داران و کارکنان مسئول‌اند و یا این‌که می‌بایست بهترین محصول مصرفی را با نازل‌ترین قیمت و بالاترین کیفیت به دست مصرف‌کننده بدهند، غافل از این‌که محصول چه آثار و عواقب ثانوی دارد. اخیراً بازاریابی بر اساس ملاحظات اجتماعی و محیطی یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های شرکت‌ها گردیده است و این موضوع از نخستین سال‌های دهه هشتاد شهرت بسیاری یافته است. آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت شرکت‌ها و سازمان‌ها سبب شده است که فشارهای اجتماعی از سوی مصرف‌کنندگان و راه و روش دولت‌ها، شرکت‌ها را به سمت تولید محصولات سازگار با محیط‌زیست سوق دهد. شرکت‌ها دیگر تولید محصول سازگار با محیط‌زیست را به‌عنوان یک تهدید نمی‌نگرند؛ بلکه آن‌ها محیط‌زیست و محصول موافق با آن را به‌عنوان فرصتی برای خود شناسایی نموده و از آن برای خود مزیت رقابتی می‌سازند.^{۶۳} بدین‌سان ارتباط نزدیک بین اقتصاد و محیط‌زیست سبب طرح رویکرد جدیدی به نام اقتصاد سبز شده است که یکی از مهم‌ترین ابزار توسعه پایدار است. این پدیده، نه تنها بستر حذف فقر، افزایش رفاه عمومی، بهداشت و تحقق عدالت اجتماعی و آنچه در اصل ۳۴ قانون اساسی ایران مورد اشاره قرار گرفته است میسر می‌سازد؛ بلکه می‌تواند ابزار مناسبی برای سنجش دولت‌ها از جمله دولت ایران در این حوزه باشد؛ لذا، جهت گذار به‌سوی اقتصاد سبز یکی از مکانیسم‌های مفید در کنار فناوری سبز، کاربست اصل آلوده‌ساز - پرداخت‌کننده می‌باشد. در عصر حاضر، این اصل یکی از کارسازترین اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است که با خود دو کارکرد مهم به همراه دارد. یکی کارکرد پیشینی برای جلوگیری از آلودگی و دیگری پسینی برای جبران خسارات وارده بر محیط‌زیست. بهره‌گیری از اقتصاد سبز، سبب انگیزه در کارگزاران اقتصادی می‌گردد تا با رعایت استانداردها از انتشار آلودگی به‌عنوان یکی از مصادیق مهم اصل پیشینی، کاسته شود. کارکرد اصل پسینی، بیشتر جنبه جبران دارد. محققین داخلی بیان می‌دارند که کارکردهای پیشینی و به‌کارگیری مکانیسم‌های اقتصادی، می‌تواند نقش مهمی داشته باشد و درونی‌سازی هزینه‌های آثار جانبی و بیرونی خسارت را به محیط‌زیست را از طریق اصل آلوده‌ساز - پرداخت‌کننده فراهم نماید.^{۶۴}

۴-۲-۲. ترکیه

در حقوق ترکیه، پرداخت یا اجبار به پرداخت در برابر ضرر مادی و معنوی که در نتیجه فعل مغایر با قانون عمداً یا از روی قصور و یا تقصیر رخ دهد تضمینات (جبران خسارت) نام دارد.

۴-۲-۲-۱. پرداخت به آلوده‌ساز

پس از بیان مقدمه بالا، باید بیان نمود که نظام حقوقی کشور ترکیه، اقسام مختلفی از شیوه جبران خسارت را برای زیان‌دیدگان آلودگی محیط‌زیست میسر نموده است. شیوه اول، اصل پرداخت آلوده‌کننده است که در مواد ۱۵ و ۳۰ قانون محیط‌زیست بدان اشاره شده است. طبق این قانون، آلوده‌کننده شخصی حقیقی یا حقوقی است که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم موجب آلودگی یا برهم زدن تعادل محیط‌زیست می‌شود یا با فعالیت خود محیط‌زیست را مختل می‌کند و لذا در صورت وقوع خسارت مکلف به جبران خسارت است. شیوه دوم، حذف موانع و خطر است. برای نمونه قانون یادشده مؤسسات و سازمان‌ها دخیل در حوزه محیط‌زیستی را مکلف به نصب تصفیه‌خانه فاضلاب نموده است تا بدین طریق تأثیرات مضر فاضلاب‌ها را حذف نموده و اقدامات احتیاطی را در این خصوص انجام دهند شیوه سوم، تعطیلی مؤسسات و یا اخذ مجوزها است. در این کشور، اشخاص حقوقی مکلف‌اند طبق قانون ارزیابی محیط‌زیست، در راستای کاهش تخریب محیط‌زیست مجوزهای لازم جهت انجام فعالیت خود را کسب نمایند. در غیر این صورت با جریمه اداری و حتی کیفری مواجه خواهند شد. رعایت اصل پیشگیرانه در قانون این کشور

^{۶۳} سی‌اوش اسماعیلی لکی و بهروز صبحی لکی، «بررسی تأثیر احساس مسئولیت اجتماعی، ارزش‌ها و دانش زیست‌محیطی مصرف‌کنندگان با می‌انجی‌گری ادراک از تبلیغات زیست‌محیطی و محصول سازگار با محیط زیست بر قصد خرید محصولات سازگار با محیط زیست»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری، برلین-آلمان، (۱۳۹۵)، ص ۲.

^{۶۴} محمدحسین رمضانی قوام آبادی، پی‌شین، ص ۱۱۹-۱۱۷.

جلوه دیگری از حفاظت از محیط زیست است. مطابق با ماده ۳۰ قانون زیست محیطی، هرکسی که آسیب دیده است یا از هر اقدامی که محیط زیست را آلوده می کند، آگاه شده است، حق دارد که به مراجع اداری و یا دادگاهی اطلاع دهد تا اقدامات پیشگیرانه از جمله توقف فعالیت های مربوطه انجام شود. مدعی می تواند با نهادهای مذکور مکاتبه کند. در این خصوص، او نباید منافع مشروع جهت جلوگیری از آلودگی داشته باشد. مراجع اداری و دادگاه ها مجاز هستند که عملیات آلاینده ها را تعلیق کنند.

۴-۲-۲. پرداخت نقدی و اخذ مالیات

در ترکیه جبران خسارت مادی و معنوی به شکل نقدی است. جبران خسارت مادی در این کشور از جایگاه ویژه ای برخوردار است. ماده ۵۱ قانون تعهدات ۲۰۱۱^{۶۵}، در این خصوص اظهار می دارد: «قاضی، محدوده جبران خسارت و کیفیت آن را به اقتضای وضعیت و با مدنظر قرار دادن قصور تعیین می نماید. اگر حکم به جبران خسارت به شکل پرداخت مقرر شود، واردکننده خسارت ملزم به ارائه وثیقه است». در ماده ۵۶ همان قانون، صحبت از نحوه جبران خسارات معنوی است. این ماده بیان داشته، قاضی با ملاحظه ویژگی های خاص رویداد می تواند واردکننده خسارت را به پرداخت مبلغی پول محکوم نماید. به عقیده پژوهشگران، جبران خسارت معنوی، عنصری کامل کننده برای جبران خسارت مادی تلقی می گردد و گرنه ارزیابی جبران مادی ارزش های شخص و معنویات وی با پول کار ساده و آسانی نیست^{۶۶}. یکی از نکات برجسته در جبران خسارات مادی و معنوی بحث اختیارات قاضی است و این می تواند یکی از تفاوت های نظام حقوقی این کشور با ایران باشد. در حقوق ایران، حقوق موضوعه تحت تأثیر فقه است. لذا میزان جبران خسارت از سوی مقنن با الهام از این منابع تعیین می شود در حالی که در ترکیه تعیین این امر به دست قاضی است. همچنین باید اشاره نمود که این کشور برای مبارزه و کنترل مشکلات زیست محیطی اخذ مالیات های زیست محیطی را وضع نموده است. مالیات ها مربوط به نظافت محیط زیست، وسایل نقلیه موتوری و مالیات بر کربن از جمله آن ها است. طبق مقررات قانونی، صاحبان مشاغل این مالیات را هر سال در دو قسط مساوی به شهرداری پرداخت می کنند. قانون درآمد شهرداری ها مصوب ۱۹۸۴^{۶۷}، ناظر بر اخذ این مالیات ها است و حتی در قانون محیط زیست نیز به اخذ مالیات توجه شده است. برای نمونه ماده ۱۳ قانون محیط زیست ترکیه ۱۹۸۳، مقرر داشته است: «به منظور مدیریت کارآمد منابع و جلوگیری از آلودگی محیط زیست ناشی از کیسه های پلاستیکی، کیسه های پلاستیکی در محل های فروش به کاربر یا مصرف کننده در ازای دریافت هزینه داده می شوند. هزینه پایه ای که باید اعمال شود، حداقل ۲۵ سنت تعیین شده و هر سال از طریق کمیسیونی که توسط وزارتخانه تعیین می شود، به روزرسانی می شود.»

۴-۲-۳. اقتصاد سبز

ترکیه در مبارزه جهانی علیه آلودگی های محیط زیست نیز فعال است و در برنامه های مبارزه با انتشار گازهای گلخانه ای و گرم شدن زمین مشارکت می نماید. برنامه ملی اقدام تغییرات آب و هوایی برای سال های ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۳ معرفی نموده است تا بتواند به سوی اهداف مرتبط با تغییرات آب و هوایی زمین گام بردارد. در این راستا قانون نظارت بر انتشار گازهای گلخانه ای و قانون مواد از بین برنده لایه ازن را برای نظارت و بررسی بهتر در دست اقدام دارد. با این همه محققان این کشور معتقدند برای جبران خسارات زیست محیطی اگرچه راهکارهای یاد شده ضروری است؛ ولی ناکافی است. آن ها معتقدند که ترکیه باید موضوع مصرف یا اقتصاد سبز را جدی تر دنبال نماید و در عمل نیز دولتمردان نگاه ویژه به مقوله اقتصاد سبز داشته اند. به گونه ای که در سال های اخیر از مناطق صنعتی سبز با سیاست ها و رویکردهای استراتژیک مختلف حمایت نموده و انگیزه های مختلفی را برای گذار به اقتصاد سبز

^{۶۵}. Turk Borclar Kanunu of 2011.

^{۶۶}. Mustafa Kicalioglu, Haksiz Fiilerden Dogan Tazminat Davalari, Third Edition, Ankara: Yetkin Press, 2015, p: 401.

^{۶۷}. Belediye kanunu of 1984.

فراهم ساخته است^{۶۸}. این موارد شامل کسر مالیات، فرصت‌های اعتباری، پشتیبانی زیرساخت‌ها و خدمات آموزشی و مشاوره‌ای در مورد پایداری زیست‌محیطی است. در این راستا، حزب سبز در سال ۱۹۸۸ در این کشور به وجود آمد و مسائل محیط‌زیستی را در اساس‌نامه خود گنجانده و اصول اساسی آن با تأکید بر حقوق بشر و عدالت به تصویب رسید. مهم‌ترین اقدامات این حزب، تلاش در اجرایی کردن مقررات حقوقی، تأسیس وزارت محیط‌زیست، ظهور انجمن‌های متعدد و گشایش بخش‌های آموزشی مختلف دانشگاهی با تمرکز بر مسائل زیست‌محیطی بود. هرچند حزب مذکور چندان تداوم نیاورد و در سال ۱۹۹۴ به کار خود خاتمه داد؛ ولی در سال ۲۰۰۸ بار دیگر با شعار «ترویج سیاست‌های سبز در مقابله با رکود» کار خود را از سر گرفت. هدف اصلی این حزب، دستیابی به قدرت نبود؛ بلکه به‌عنوان مخالف و منتقد دولت و سازمان‌های وابسته به آن، به دنبال حفظ محیط‌زیست در برابر سرمایه‌گذارانی بود که با بی‌توجهی به محیط‌زیست نوعی دشمن محیط محسوب می‌شدند^{۶۹}.

در کنار تمرکز به موضوع مهم اقتصاد سبز، محققین پیشنهاد می‌دهند برای کارآمد کردن جبران خسارت از روش‌های موجود در برخی کشورها از جمله آمریکا همچون الزام به اخطار و منع پیگیری‌های مکرر، خود اظهاری، اخذ حق‌الوکاله الگوبرداری برداری شود که تاکنون این موارد در قانون محیط‌زیست ترکیه و یا حقوق تعهدات آن‌ها نیامده است^{۷۰}، لذا از پرداختن به آن‌ها خودداری می‌شود.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

مقایسه دو نظام حقوقی ایران و ترکیه آشکار نمود که هر دو کشور سابقه طولانی در وضع مقررات زیست‌محیطی دارند و این خود نشان از درک بالایی مقنن در اهمیت حفظ محیط‌زیست دارد.

در ایران، غایت درک و توجه را در اصل ۵۰ قانون اساسی می‌توان پیدا نمود که پیشرفت حیات اجتماعی نسل امروز و فردا را مرهون حفظ محیط‌زیست دانسته است. همچنین در هردو کشور با چاره‌اندیشی‌های کیفری و حقوقی پیش‌بینی‌شده در قوانین مختلف، سعی شده است بسیاری از جلوه‌های زیست‌بوم، گونه‌های جانوری، گیاهی و از همه بالاتر و مهم‌تر انسان را مورد حمایت قرار دهد. لکن از آنجایی که فعالیت‌های پرمخاطره آسیب‌زا از طرف اشخاص حقوقی خصوصی و عمومی و نیز حقیقی همچنان ادامه داشته و خواهد داشت؛ همچنان در برابر کنترل آن مخاطرات قانون گاه ضعف دارد و گاهی خالی از مقرر است.

در نوشتار حاضر به برخی از این کاستی‌ها اشاره شد؛ لذا سعی می‌گردد برای رفع و اصلاح آن پیشنهادهایی ارائه گردد:

۱. یکی از اقدامات بسیار مهم قانون‌گذار در ترکیه، پیش‌بینی نظریه مسئولیت بدون تقصیر برای جبران خسارات زیست‌محیطی است. با تصویب قانون محیط‌زیست در سال ۱۹۸۳ در ماده ۲۸ این قانون به‌صراحت از این نظریه نام برده شد. بدین ترتیب با این اقدام از دشواری‌های نظریه تقصیر دوری بسته و حمایت بهتری از زیان‌دیدگان خسارات زیست‌محیطی صورت خواهد گرفت. در حقوق ایران نیز پیش‌بینی مبنای واحد و روشن از سوی مقنن در خود قوانین زیست‌محیطی ضروری است و استقبال از نظریه

^{۶۸}. Tolga Ozturk, İnci Nur Durak, "EU Environmental Policies in the Context of Green Theory and Türkiye's Adaptation Process", Alanya Academic Review Journal, Vol.8(2024), p:225-226. Doi: 10.29023/alanyaakademik.1324780

^{۶۹}. E.B Sipahi, & S Dinçer, Yeşil ideolojiler bağlamında yeşil siyasetin Türkiye'deki siyasi partilere yansımaları. Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:1 (2019), p:42.

^{۷۰}. OzGe Atıl, Ibid, p:119-120.

محض بین حقوقدانان در این زمینه بیشتر است. در نظریه محض نیازی به اثبات تقصیر نیست و صرف احراز رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر برای جبران خسارت کافی است.

۲. در قانون هوای پاک ایران مصوب ۱۳۹۶، مجازات حبس به‌عنوان یکی از ضمانت‌اجراهای کیفری حذف شده است در حالی گاهی در خصوص جرائم زیست‌محیطی تنها اعمال حبس است که تناسب بین جرم و مجازات را برقرار می‌سازد و همان‌گونه که در بخش بررسی ضمانت اجرای کیفری در ترکیه ملاحظه گردید مجازات حبس در کنار دیگر ضمانت‌ها برای مرتکبین جرائم زیست‌محیطی برقرار است.

۳. در حوزه محیط‌زیست توجه به روش‌های نوین جبران خسارات زیست‌محیطی، خصوصاً مقوله اقتصاد سبز در کنار روش سنتی، بسیار مفید و مؤثر است. در کشور ترکیه توجه به این مقوله بسیار پررنگ‌تر از نظام حقوقی ایران است و انتظار می‌رود که در ایران نیز بیشتر مدنظر قانون‌گذار قرار گیرد.

۴. امکان طرح دعوی مدنی از سوی شهروندان و سازمان‌های غیردولتی در راستای حفظ منافع همگانی در خصوص آسیب و خسارات زیست‌محیطی؛ موضوعی است که در نظام حقوقی ترکیه به‌صورت کامل‌تری نسبت به حقوق ایران پیش‌بینی شده است. لذا این مورد نیز باید مورد توجه بیشتر قرار گیرد و کاستی‌ها مرتفع گردد.

منابع و مأخذ

الف - فارسی

- کتاب‌ها

۱. مشهدی، علی (۱۳۹۸). *حقوق اساسی محیط‌زیست: مطالعه تطبیقی*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، چ اول.

- مقالات

۲. اسدی، روح‌الله، حسن نیا بدرآباد، هدیه (۱۴۰۰). «تحلیل چالش‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) زیست‌محیطی در ایران با نظریه جامعه منشوری ریگز»، *مجله پژوهش‌های جغرافیای سیاسی*، ۶(۲)، ۲۱-۱.

۳. اسکندری، محبوبه، رسولی، عصمت، فلاح، وحید (۱۴۰۱). «طراحی الگوی برنامه درسی یادگیری خدمات‌رسانی با تأکید بر اقتصاد سبز (مطالعه موردی: دانش آموزان دوره اول متوسطه)»، *فصلنامه آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار*، ۱۲(۲)، ۱۳۶-۱۱۹.

۴. اسماعیلی لکی، سیاوش، صبوحی لکی، بهروز (۱۳۹۵). «بررسی تأثیر احساس مسئولیت اجتماعی، ارزش‌ها و دانش زیست‌محیطی مصرف‌کنندگان با میانجی‌گری ادراک از تبلیغات زیست‌محیطی و محصول سازگار با محیط‌زیست بر قصد خرید محصولات سازگار با محیط‌زیست»، *چهارمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری، برلین-آلمان*، ۱۶-۱.

۵. بادینی، حسن، شعبانی کندسری، هادی، رادپور، سجاد (۱۳۹۱). «مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق»، *مطالعات حقوق تطبیقی*، ۳(۱)، ۳۶-۱۹.

۶. جعفری مجد، محمد، خوئینی، غفور، مهدوی کنده، حسین (۱۳۹۶). «روش‌های جبران خسارات زیست‌محیطی بر مبنای اصول اخلاقی محیط‌زیست: در نظام حقوقی ایران»، *پژوهش‌های اخلاقی*، ۷(۱)، ۸۸-۶۷.

۷. حاجی بیگی، سحر، عالی پور، حسین، پاکزاد، بتول (۱۴۰۲). «عناصر مجرمانه شناور؛ امکان‌سنجی تحقق عناصر جرائم زیست‌محیطی»، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۵(۳۰)، ۱۴۶-۱۲۱.
۸. رضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۹۳). «اقتصاد سبز: گامی به‌سوی تحقق توسعه پایدار در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست»، دانشنامه حقوق اقتصادی، ۲۱(۶)، ۱۴۱-۱۱۴.
۹. زاهدیان تجنکی، محمدحسین، شامبیاتی، هوشنگ، نجفی توانا، علی (۱۴۰۲). «شاخص‌های سیاست‌گذاری کیفری جرائم زیست‌محیطی با تأملی در زیست‌بوم استان مازندران»، فصلنامه تعالی حقوق، ۱۴(۳)، ۲۰۰-۱۶۷.
۱۰. سودمندی، عبدالمجید (۱۳۹۸). «بهبود ضوابط کیفری و نوآوری‌های قانون هوای پاک در مقایسه با قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا»، پژوهش حقوق کیفری، ۷(۲۷)، ۴۱-۹.
۱۱. شاه‌رخ، سید نورالله، رحیمی، حبیب‌الله (۱۴۰۲). «بررسی انطباق اصل جبران همه خسارات با مبانی کثرت‌گرا در حوزه فلسفه مسئولیت مدنی»، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ۳۰(۱۴)، ۲۱۳-۱۷۹.
۱۲. شریفی، محسن (۱۴۰۲). «نقدی بر رویکرد قانون‌گذار ایران در قبال بزه‌کاری سبز»، مطالعات حقوقی، ۱۵(۱)، ۹۲-۶۶.
۱۳. فلاح نژاد، فاطمه، موسوی مبارکه، محبوبه (۱۴۰۲). «بررسی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوقی ایران و چین»، فصلنامه مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۴(۲)، ۹۶۴-۹۳۷.
۱۴. قلی‌پور، غلامرضا، مهر، نسرین (۱۳۹۹). «جنایت اکو ساید؛ گذشته، حال و آینده»، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۸(۳۰)، ۸۱-۴۴.
۱۵. کاتوزیان، ناصر، انصاری، مهدی (۱۳۸۷). «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی»، مطالعات حقوق خصوصی، ۳۸(۲)، ۲۸۵-۳۱۳.
۱۶. کریمی، روح‌الله، پهلوان‌زاده، عباس، جلالی، حسین (۱۴۰۱). «تحکیم جایگاه دادخواه خصوصی در دعاوی محیط‌زیستی علیه دولت»، علوم و فناوری محیط‌زیست، ۲۴(۵)، ۱۵۶-۱۴۷.
۱۷. غازی، ایران، ملایی، اعظم (۱۳۹۵). «ناپایداری زیست‌محیطی در خاورمیانه و چالش‌های سیاست‌گذاری مدیریتی و فرهنگی: مطالعه مقایسه‌ای با ایران، ترکیه و عربستان»، فصلنامه علوم سیاسی، ۱۲(۳۷۹)، ۱۴۴-۱۲۱.
۱۸. محسنی، حسن (۱۳۹۹). شدت «زیان زیست‌محیطی» قابل مطالبه در حقوق فرانسه و چالش‌های مفهوم «آلودگی در حقوق ایران»، فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، ۳(۶)، ۱۸۳-۱۵۵.
۱۹. موقوفه‌ای، مهری، رنجبر، ایرج، آزاد بخت، فرید (۱۴۰۰). «جبران خسارت قربانیان زیست‌محیطی در فقه و حقوق بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، ۳(۴)، ۱۴۳-۱۲۵.
۲۰. نمایان، پیمان، طیبی، سبحان (۱۴۰۳). «سنجش تطبیقی گفتمان دیپلماسی محیط‌زیست و حقوق بین‌الملل کیفری در پیشگیری از ارتکاب جرائم محیط‌زیستی»، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ۱۵(۳۴)، ۳۵۰-۳۲۱.
۲۱. همتی، مجتبی (۱۳۹۷). «اقامه دعوی جبران خسارت زیست‌محیطی در نظام حقوقی ایران»، دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۲۳(۸۱)، ۲۲۱-۲۵۳.

۲۲. یوسفی صادق لو، احمد (۱۳۹۹). «مسئولیت مدنی محیط زیست در قانون و رویه»، فصلنامه قضاوت، ۱۰۳، ۵۷-۸۰.

ب) منابع انگلیسی

-Books

23. Cem, Sahin(2020). *takip, temsil yayinevi*, Istanbul.
24. Oguzman, M, and Turgut, O(2018). *Borclar hukuku genel hukumler*, Istanbul: Vedat Kitapcilik.
25. Kicalioglu, Mustafa(2015). *Haksiz Fiilerden Dogan Tazminat Davalari*, Third Edition, Ankara: Yetkin Press.

-Articles

26. Acibuca, V and Kaya, A(2024). "Environmental Awareness and Attitudes of University Students: The Case of Türkiye", *Journal of Agricultural Sciences*, 8(1):237-246.
27. Atil, O(2017). "Adopting the citizen suit provision of the united states clean water act as a tool for water pollution enforcement in turkey", *Journal of transnational*, 26, 76-121.
28. Babaoglu, Basak and Wulf, Alexander J(2016). "Decriminalizing the issuance of bad checks in Turkey: an analysis of the effects of changes in penalties", *European Journal of Law and Economics*, 42(1), 5-23.
29. Bakar, E and Akcaalan, M(2023). "Historical Background of Secondary School Environmental Education and Climate Change Lesson in Türkiye", *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 12(3), 488-500.
30. Demir, S., Demir, H, Caklar, k., Murat, C(2022). "Environmental quality and health expenditures efficiency in Türkiye: the role of natural resources", *Environmental Science and Pollution Research*, 30, 15170–15185.
31. Funda Gokce, G., Ozbay, M., Demirel, O(2021). "Environmental Policies Applied in Turkey", *VImarsh - A b-Annual Peer-Reviewed Refereed Journal*, 2(12), 43-35.
32. Khalatbari, Y and Poorhashemi, A(2019). "Environmental Damage: Challenges and opportunities in International Environmental Law", *CIFILE Journal of International*, 1(1), 21-28
33. Kurtic, E(2022). "Criminalizing Environmental Activism in Turkey", *Middle East Brief*, 144, 2-10.
34. Oguz, H(2016). "Sorumluluk hukukunda kusur: Fault in Liability Law", *Türkiye adalet akademisi Dergisi*, Taad, Yıl: 7, Sayı: 28, 273-286.
35. Ozturk, T, Durak, I(2024). "EU Environmental Policies in the Context of Green Theory and Türkiye's Adaptation Process", *Alanya Academic Review Journal*, 1(8), 224-236.
36. Sipahi, E.B., and Dinçer, S (2019). "Yeşil ideolojiler bağlamında yeşil siyasetin Türkiye'deki siyasi partilere yansımaları". *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi* 1(1), 17-57.
37. Yildirim, K., Emre ayna, Y(2018). "The role of non-governmental organizations in environmental governance in turkey", *adam akademi*, 2(8), 409-431.

Abstract

One of the fundamental rights of individuals is the right to use a healthy environment as an inseparable part of the necessities of human life. However, the destruction and destruction of the environment by natural and legal persons, as well as natural disasters, have made the full use of this right difficult. In the present era, environmental protection has become a global challenge to the extent that the United Nations has listed environmental security as one of the seven factors of human security. Therefore, determining the indicators of environmental damage has become an important matter in the legal system of each country; therefore, in the legal systems of Iran and Turkey, the issue of compensation for environmental damage is foreseen in general and specific laws. Despite similarities in both legal systems, including in the method of compensation for damage, they also differ in many ways. In the Iranian legal system, the basis for compensation for damage is the theory of fault based on general laws, while in Turkey, the theory of no fault is explicitly foreseen in the environmental law of this country. In addition, there is more attention to the green economy as a suitable solution for sustainable development in Turkey. Citizens and non-governmental organizations also play a more active role as environmental advocates in Turkey. In this article, an attempt has been made to examine the principles of civil liability and its compensation methods in both systems, using an analytical and descriptive method, while expressing generalities such as reviewing legislative policies.

Keywords: fault, liability without fault, compensation for damage, environment, green economy.